

атауы *tura kalkan* деп берілген. «Құтты білік» еңбегінде *қалқан* сөзімен қатар *tura* сөзі қатар кездеседі. Қалқан сөзі кездесетін жолдарда тек бір мағынасы ғана тура мағынада, яғни қару мағынасында қолданылады. Ол жолдарда дұшпанға қарсы кішіреймеу керектігі жайлы, қолыңда қару болса да, қалқан алып дайындалу қажеттігі насихатталады.

«Древнетюркский словарь» еңбегінде бұл сөздің 2 фонетикалық нұсқасы беріледі: *qalqan* және *qalqan* (ДТС, 413). Ғалым Сафаров Р.Т. қалқан сөзінің түркі тілдеріндегі мағыналарын салыстыра келе, басым көпшілігі «жабу, қорғау» деген мағынаны білдіретіндігін айтады [6, 61 б.].

Қорытындылай келе, сауыт пен қорғаныс құралдары атауларының бірқатары түркі тілдерінде кірме сөз түрінде кездеседі.

Түрік жауынгерінің қорғаныс киімінің жиынтығы батырдың денесінің негізгі бөліктері жақсы қорғалатындай таңдалған.

Түркі тілдеріндегі қорғаныс киімінің атаулары өзара өзгеріп тұрған. Лексикалық ауысудың негізінде айтылған заттардың сыртқы пішіні, дайындалған материал мен мақсаты жатыр.

Қазақ тіліндегі қару-жарақ атауларының пайда болуы ерте кезеңдерден бастау алады. Қару-жарақ атаулары тіпті түркі халықтарына ортақ жазба ескерткіштерде кездескенге дейін түрлі фонетикалық варианттары қалыптасқан.

Қазақ тілінде кездескен қару-жарақ атауларының басқа түркі тілдерінде де қолданыста болуы, көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінде де кездесуі, бұл сөздердің жалпытүркілік лексиканың көне қабаттарына жататынын, қазіргі түркі халықтарының ата-бабалары жауынгерлік өнер мен әскери тактиканы жетік меңгергенін айғақтайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. - 216 б.
2. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986.
3. «Памятник в честь Кюль-Тегина», большая надпись. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951.
4. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко- татарских наречий. Т. 1-П. СПб., 1869-1871.
5. 6. Ögel B. Türk kültürünün gelişme çağları. – İstanbul: TDAV yay.-1988. -788 s.
6. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. – Казань, 2015. – 196 с.

Шартты қысқартулар:

ДТС – Древнетюркский словарь

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі

УДК 398.5

ХІІІ-ХV ҒҒ. ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ДАЛАСЫНА КЕЛГЕН БАТЫС САЯХАТШЫЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

Мұқанов Әлішер Сайлаубекұлы

Alisher.mukan@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасының 2 курс магистранты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші - Шалдарбекова А.Б.

XIII-XV ғғ. Дешті Қыпшақ аймағына көптеген саяхатшылар келген. Олардың ішінде Ибн Баттута, Платано Карпини, Вильям де Рубрук, Амброджо Контарини, Перо Тафур және Иосафат Барбаро керемет бақылаулар жасады. Аталған ғасырларға дейін Раввин Петахия да Дешті Қыпшақ арқылы өтіп, осы аймаққа қатысты өзінің бақылауларын қағазға түсірген [1, 45 б.]. XV ғасырда әйгілі саяхатшылары Марко Поло мен Руи Гонсалес де Клавихо басқа қалаларды аралап, Дешті Қыпшаққа жақын жерлерден өтіп, құнды жазбалар жазып алған.

Саяхатшылардың берген мәліметтері бойынша білуіміз керек мәселе бар. Дешті Қыпшаққа келген саяхатшылардан әсіресе Платано Карпини, Вильям де Рубрук және Симон де Сент-Квентиндердің зерттеп отырған бақылаулары Моңғолдарға қатысты екенін айтқанмен, аймақтың этникалық көпшілігін құрағандықтан, бұл бақылаулар Қыпшақтар, яғни Түріктер үшін де жарамды деп санаймыз.

Регенсбургтан Раввин Петахия (1170-1187)

Р. Якобтың ұлы, Теосафист Р. Исаак Халаван және Р. Начманның інісі Регенсбургтан шыққан Р. Петахия XII ғасырдың бірінші жартысында Ратисбонда (сонымен қатар Регенсбург деп те аталады) дүниеге келді. Бірнеше жыл Прагада тұрғаннан кейін ол сапарын осы жерден бастаған. Польша, Киев, Қырым, Татарстан Армения, Иран, Ирак, Сирия, Палестина және Грекия елдерін аралаған. Р. Петахияның Қарайлар туралы айтқан ақпараты, 18 ғасырдың басында профессор Тригландтың зерттеулеріне дейін жалғыз ақпарат көзі болып ерекшеленген.

Раввин Петахия өзі барған жерлерінде отырықшы еврейлерді тауып, жіктей бастады. Ол өзі діни қызметкер болғандықтан, кездескен еврейлердің діни өмірі мен қауымдастық құрылымын жеткізді. Месопотамияға келгенде, ол аймаққа тиесілі қалалардың ескі аттарын қолданып, жаңа атауларын айтпаған. Мысалы: Ол Аббасидтер Халифасын «Бабыл патшасы» екенін көрсетпеген. Сонымен қоса, Әзіретлі Дәуіттің ұрпақтарындағы еврей дінбасыларының ұстанымдары туралы айтты. Раввин Петахия өзінің саяхатнамасында табиғаттан тыс оқиғалар, мифологиялық әңгімелер мен тіршілік туралы жазбалар бар.

Симон де Сент-Квентин (1245)

XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан барлық моңғолдарды бір тудың астына жинап, жарты ғасыр ішінде Қытайдан Шығыс Еуропаға дейінгі жерлерді жаулап алды. Бұл аймақтардың ішіндегі ең үлкен жойқын ислам әлемінде болды. Христиандар, мұсылмандарға дұшпандық ететін бұл биліктің достығын жеңіп, христиан дінін қабылдау үшін моңғолдармен достық қарым-қатынас орнатудың жолдарын іздеді. Осы себептен я Еуропа патшалары я Папалық жақтан дипломатиялық және миссионерлік міндеттері бойынша көптеген елшілер Моңғолдарға жіберіліп отырған. Олардың арасында Симон де Сент-Квентин де болды.

Өмірі жайында өте аз ақпарат берілген. Квентин, Рим папасы IV Иннокент тарапынан шығысқа жіберілген бір топ монахтың арасындағы француз Доминикандық монахы еді. Ол делегация құрамында моңғол ханына папа хатын жеткізіп, моңғолдардың жасаған қырғынды тоқтатып, христиан дінін қабылдауға нұсқау берді. 1245 жылы Анадолыға келген Квентин кезеңнің маңызды қалаларын, әсіресе Антакия, Адыман, Малатия және Сивасты көрді. Моңғолдар мен Түркия Селжұқ мемлекетінің тарихы туралы маңызды ақпаратпен қамтамасыз еткен Сеймон Де Сент-Квентиннің делегациясында болған моңғол қолбасшысы Байжұмен кездескен. Ол Рим Папасы берген хатты ханға апару үшін Байжұға тапсырып, ақыры қайтып оралған.

Симон де Сент-Квентин, Моңғолдарға қатысты Шыңғыс ханның пайда болуы, ханның декларациясы және ол қойған заңдардан қысқаша әңгімелеп, өзі татар деп атаған моңғолдардың сыртқы келбеті мен физикалық ерекшеліктері туралы толық мәлімет берген. Ол сондай-ақ, осы дала халқының мінез-құлқына тоқталып, моңғолдардың киімдері мен тамағы туралы қызықты мәліметтер қалдырған. Квентин, Моңғол армиясының әскери қимылдарына тоқталып, Моңғолдардың бір аймақты қалай басып кіргені және олардың қамалдарды қалай қоршап алғаны туралы толық мәлімет берген [2, 340 б.].

Плано Карпини (1245-1247)

Плано Карпинидің өмірі туралы жалғыз ақпарат көзі - Д'Авезак. Ол сол кезеңде өмір сүрген жазушылар мен Франсискандық сектаның тарихшысы Вэддингке негізделген. Карпинидің туған күніне қатысты Д'Авезак Ваддингке сүйене отырып, Плано Карпини өзінің замандасы Франциск Ассизидің шәкірті және 1223 жылы Германия мемлекетінде бұрынғы сектаның мүшесі болғанын айтқан. Карпиниді сол кезде 40 немесе 41 жаста болған деп болжайды. Яғни, 1182 жылына жақын туылған күні ретінде алынған.

Карпиниден алғаш рет 1221 жыл деп айтылғанын көре аламыз. Франциск Ассизи, Цезарий Шпейерді алғаш Германияның мемлекет басшысы етіп тағайындаған кезде, ол өзінің қызметіне көмектесу үшін Ордендегі ағайындылардың ішінен екі үлкен уағыздаушыны таңдады. Олардың бірі Карпини болды. Тағы 1221 жылы Аугсбургте сектаның 31 мүшесінің қатысуымен жиналыс болып, олардың әрқайсысына Германияның әртүрлі жерлеріне бару тапсырылды. Осы сектаның мүшелерінің арасында Карпини болды және Вюрцбургке тағайындалды. 1223 жылы Цезарий Шпейерді неміс агенттігі қабылдаған кезде жаңа кездесу өтті. Карпини Эльзас аймағындағы дінбасыларының алдында уағыз айту мүмкіндігіне ие болды. 1228 жылында келгенде, Франциск басшысы Илия Бомбардон Германия үшін діни уағыздаушының жоқ екенін көргенде, ол Германияның Британдық өкілі Саймонды жұмыстан шығарып, Плано Карпиниді неміс агенттігі мен министрлігіне тағайындады. Келесі жылдары Плано Карпини өзі сенген құндылықтармен жұмыс істей берді. Ол Мецте сектаның атынан үлкен мүлік сатып алып, оны Лотарингияда жайылуына күш салды. Патшалардың алдында өз сектасын қорғап қана қоймай, ол сектаның мүшелерін аналарын балаларын қорғағандай қорғаған. Және оның орнына адамдардан сөзбен жеткізе алмайтын керемет сүйіспеншілікке ие болды. 1230 жылы Ассизиді жерлеу рәсімін өткізу үшін жалпы француздық жиналыс өткізілді. Бұл жиналыста Илия Бомбардонды Испания агенттігінің қызметінен босатып, босаған орнына Плано Карпини тағайындалды.

Вильям де Рубрук (1253-1255)

Вильям де Рубрук туралы бізде өте аз ақпарат бар. Бұл ақпарат екі дереккөзден алынған. Басқаша айтқанда, оны Францияда кейінірек кездестірген британдық Франсисканы Роджер Бэкон, Опус Мажус және тағы бір Франсискан Джакомо д'Исеоның қысқаша жеткізген Вильямның бастауы екендігі түсініледі. Бірақ осы оқиғаның барлығында алуға болатын жалғыз жеке дерек - бұл Вильямның кең тарағандығы. Туған жеріне келетін болсақ, тегінің емлесі бір кездердегі Брабанттағы Рубрук емес, Француз Фландриясындағы Кассельдің жанындағы Рубруктан шыққан сияқты. Ол өмірінің маңызды бөлігін Францияда өткізгендіктен, латын мәтінінде француз түсініктемелерінің кездесетіндігінен көрінеді.

Вильям Моңғолдардың айтқанын естіген соң, оларға христиан дінін беруге азғырылып, Палестинада алғаш рет Батудың баласы Сартақтың христиан екенін біледі. Содан кейін ол жолда Сартақтың сарайына баруды шешті.

1598 жылы Вильямның әңгімесін алғаш Ричард Хаклюйт басып шығарған. Хаклюйт есебінде, «Principal navigations» кітабының бірінші томында жоғалған L қолжазбасына негізделген ағылшын тіліндегі аудармасымен бірге жарияланған. Мәтін де, аударма да 20 ғасырдың басында Бизли тарапынан қайтадан жариялаған [3, 3 б.]. Бұл арада тоқсан жыл бойы стандартты басылымды Мишель мен Райт жақтан Societe de Geografie үшін дайындаған. Көптеген түсінбеушіліктерден тұратын бұл жұмыс 1929 жылы Франсискан Анастасий Ван ден Вингаерт жаңа есепті шығарған кезде қателіктерді есепке алмаған және бұл жаңа басылым ең сенімді мәтін болып саналған. Хаклюйттің 1598 жылы аударғаннан кейінгі ең маңызды аудармасы Уильям Вудвилл Рокхиллдің аудармасы болды. Алайда, Рокхилл әрі латын әрі қытай тілдерін білсе де, моңғол әлемінің бай ресурстарын толығымен пайдалана алатын лингвистикалық жағынан хабарсыз. Фридрих Риштің неміс тіліндегі аудармасы да дәл солай, ол Ван ден Вингаерттің басылымын жариялаудан пайда көре алады және оның ескертулері көптеген дерек көздеріне, тіпті Рокхиллге де негізделген. Бұл аударма Рим Папасы IV Инноцентиустан Сартаққа жазған хат сияқты тиісті құжаттары болса да, түсіндіру тұрғысынан толық емес. Бірақ соңғы жылдары Клод пен Рене Капплердің

французша аудармасы пайда болды. Бұл аударманың мағынасы кейде әлсіз болса да, ол көбінесе бүгінгі ғылымды көрсетеді.

Вильям де Рубруктың саяхатнамасының ең маңызды төрт жазбасы бар. Бұл қолжазбалар Ван ден Вингаерт белгілеген қысқартулармен белгіленеді. Бірінші қолжазба, Corpus Christi Colloge, Cambridge, MS 181, (C), - 13 ғасырдың соңғы ширегіндегі ең көне қолжазба және Ван ден Вингаерт мәтіні үшін негізгі қолжазба ретінде қызмет еткен. Екінші жазба - Corpus Christi Colloge, MS 66A ff. 67r-iiior (D) - 14 ғасырдың алғашқы отыз жылынан қалған ең тартымды қолжазба және әйгілі суреттер қамтылған. Үшінші жазу - Corpus Christi Colloge, MS 407, ff. 37r-66r (S), Виллиамын Қытайлардан айтуы бойынша XXVI тараудың аяғына дейін кесілген, XV ғасырдың басынан бастап сақталған толық емес мәтін. Соңғы жазба - British Library, MS Royal 14C. XII, ff. 225r-236r (L), XV ғасырдың өнімі ретінде саналған мәтін алдыңғы қолжазба секілді XXVI бөлімнен кесілген. Демек, себебі оның сол отбасына жататындығы анық. Бизли оны тапқанда, Лак Лумлидің қолында болған, ал оны Хаклюйт өзінің баспасы үшін қолданған қолжазбасы [4, 68 б.].

Вильямның саяхатнамасы, қазіргі Карпинидің саяхатшылары сияқты, Алтын Орда мемлекетінің құрылуы мен Қара теңіздің солтүстігін зерттеуде қолданылған алғашқы анықтамалардың бірі. Бұл тұрғыда жалпы түрік тарихы саласында қызмет еткен Мұстафа Кафалы және Ильяс Камалов сияқты көптеген түрік тарихшылары Пано Карпинидің жазбаларын өз еңбектерінде қолданған. Александр Юрьевич Якубовский сияқты шетелдік тарихшылар да даланың тарихын зерттеу үшін Карпинидің байқауларын пайдаланды.

Марко Поло (1269-1295)

Марко Полоның туған күніне қатысты, әкесі Венецияға 1269 жылы оралғанда, он бес жаста екені белгілі. Осыған байланысты Полоның туған күні 1254 деп қабылданады.

Поло жанұясы тамыры терең отбасы болғанымен, олар сауда-саттық арқылы өз өмірлерін жақсартты. Қиыр Шығыс сол жылдары көптеген венециандықтардың назарын аударып қана қоймай, Марко Полоның ағасы мен әкесі де қызығушылық танытты. Тауарларды сол жерден әкелу мен сату тиімдірек болады деп ойлады [5, 88 б.].

Марко Полоның атасы Николас пен оның ағасы Маффео Поло Стамбулға сауда-саттық жасау үшін 1260 жылы келді. Олар осында болған кезде Қырымға бару идеясын ойлап тапты. Сол себептен, олар зергерлермен жолға шықты. Қырымда біраз уақыт қалғаннан кейін, олар шығысқа баруға шешім қабылдап, Сарай қаласына келді. Мұнда Берке-Хан оларды өте жақсы қарсы алды. Ханмен біраз уақыт болған Поло бауырластар, Берке-Хан мен Хұлагу Ханның соғысты қалай тоқтататынына назар аударған. Олар ұзақ ойланғаннан кейін, Болгария қаласынан Укек қаласына жол тартты, сол жерден созылған үлкен шөлді кесіп өтіп, Бұқараға дейін жеткен. Ол жерде үш жыл тұрғаннан кейін, Құбылай ханға бара жатқан Хұлагу ханның елшілері қалаға келіп, бұрын-соңды көрмеген латын нәсілінің полосын көргенде, оларды Хубилай ханға апаруды ұсынды. Хан бұған дейін латын нәсілінен бұрын ешкімді көрген емес, оларға өте қызығушылықпен қараған. Ақыры, Поло бауырлары Құбылай ханға жетті, Құбылай хан олардан өздерінің салт-дәстүрлері туралы көптеген сұрақтар қойып, ал Поло бауырлары жауап берген. Кенеттен Құбылай хан оларды арнайы елші ретінде Рим Папасына жіберу туралы ұсыныс тастап, Поло бауырлары бұл мүмкіндікті қуана қабыл алып, жолға шыққан.

Олар Лайасқа және сол жерден Хайфаға келген кезде 1269 жыл болды. Хайфада Рим Папасы қайтыс болды деген хабарды алған кезде, олар жаңа Рим Папасы сайланғанға дейін Венецияға ораламыз деп ойлады. Міне, Марко Полоның тағдыры осыған байланысты болды. Полоның әкесі үйге келгенде он бес жаста болды. Николас ұлын өзімен бірге алғаннан кейін, осы құнды саяхатнаманың пайда болуының алғашқы қадамын жасады.

Олар кетіп бара жатқанда, Құбылай ханға баруды ұйғарды. Өйткені Рим папасы сайлана алмады. Бірақ ақыры жолда болғанда, Пьяценцадан Грегоридің Рим папасы болып сайланғанын білді. Осылайша олар Құбылай ханның хатын жеткізе алды [6, 47 б.]. Пападан Құбылай ханға берілетін хатты алып, Марко Поломен Поло бауырластар бірге барлығы жолға шығады. Ұлы қаған Құбылай ханға келіп, оларды жақсы қарсы алып, жылы қабақпен

күтіп жібереді. Осындай қонақжайлылық кезінде Құбылай ханның назарын өзіне аударған жас Марко Поло қысқа мерзімде моңғолдың салт-дәстүрі мен тілін үйренді. Осылайша, Марко Поло Құбылай ханның түрлі тапсырмаларын орындаған кезде он жеті жыл өте шықты. Осы уақыт ішінде ханның құрметіне бөленген Полоның артынан түрлі қауесеттер мен қызғаншақтық қаңқу сөздер жүрді. Бұл жағдайдан кейін, Поло бауырлары өз еліне қайтуға шешім қабылдады. Құбылай ханның рұқсатымен олар Үнді теңізінен өтіп, Парсы жерлерінен кейін Кайкату билеушісінің жеріне жетті. Біраз уақыт бұл билеушінің жанында болып, әмірші оларға жол бойы көмек көрсетіп, төрт алтын пластинка бергеннен кейін қайтқан. Олар Трабзонға және сол жерден Константинопольға жетіп, Праданада да кемеге отырып, Венецияға барған. Олар Венецияға келгенде, 1295 жыл болды. 1298 жылында Марко Поло түрмеге түседі. Себебі ол Женевада әскери тұтқын болған. Ақыры 1299 жылы бейбіт келісім жасалынып, түрмеден босап шығады. Кейбір деректерге сүйенсек, Марко Поло 1324 жылында дүниеден өткен.

Марко Поло саяхаттаған жылдары ешбір саяхатшы мұндай үлкен елдерді аралауға батылы жетпеді. Арктикалық теңізден Яваға, Гималайдан Жапонияға және Үндістанға дейін жануарлар үстінде саяхаттау, жабайы жануарларға толы ормандар арқылы өтіп, көптеген өзендер мен әдет-ғұрыптарды, түрлі елдерді аралау ешкімнен қолынан келмеген.

Батыс саяхатшылардың еңектерінде Дешті Қыпшақ даласында өмір сүріп жатқан халықтардың жағдайы туралы құнды мәліметтер бар. Оларды сынауға болады дегенмен олар біз үшін маңызды дерек боп табылады.

Қолданылған әдебиет тізімі

1. С. Ахинжанов. Қыпшақтар. Алматы: Ғылым, 1995.- 125 б.
2. Орыс жылнамаларының толық жинағы, ОЖТЖ, Мәскеу: Наука. 1993.
3. Б. Боранбай. Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы. Алматы: 2013.- 225 б.
4. Кумеков Б. Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Алма-Ата, 1987.
5. Ә. Құрышжанұлы, Б.Е.Көмеков, С.Ж.Дүйсен. Ескі қыпшақ тілі. Алматы, 2007. Введение и изучение тюрских языков. М.,1996 г.

УДК 398.5

XIII-XV ғғ. Дешті Қыпшақ даласына келген шығыс саяхатшылары және олардың еңбектері

Мұқанов Әлішер Сайлаубекұлы

Alisher.mukan@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасының 2 курс магистранты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші - Шалдарбекова А.Б.

XIII-XV ғғ. Дешті Қыпшақ аймағына көптеген саяхатшылар келген. Олар батыс елдерінен келген атақты Марко Поло, Платано Карпини, Вильям Рубрук. Сонымен қатар бұл жерлерге араб әлемінен келген атақты саяхатшылар болды. Олардың еңбектері де өте құнды.

Ибн Баттута, шын есімі Әбу Абдулла Мұхаммед бен Абдулла әл-Левати Эт-Танси Ибн Баттута, 1304 жылы 24 ақпанда Марокконың Танжерде дүниеге келіп, 1368/69 жылдары Мароккода қайтыс болған, Орта ғасырдағы ең әйгілі араб саяхатшысы [1, 34 б.]. Барлық дерлік мұсылман елдеріне алыс жерлерді қамтыған Қытай мен Суматра секілді саяхатын түсіндіретін «Tuhfetü'n-Nüzzar fi Garaib'il-Emmsal» және «Acaibi'l-Estar» (Ғажайып экспедициялар мен бейтаныс адамдарға сыйлық) - әлемдегі әйгілі саяхатнамаларының бірі. Қысқаша «Рыхле» (Көші-қон) деп аталатын жұмысы, негізінен «Ибн Баттута саяхатнамасы»